

Л 2006

6503 к-ла ҚҰРМАНАЙҚЫЗЫ

Қауран елім

Ләтипа ҚҰРМАНАЙҚЫЗЫ

Қауран елім

Роман-диалогия

“Елорда”
Астана – 2005

ББК 84 Қаз 7-44

К 77

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Құрманайқызы Л.

Қ 27 Қайран елім. (Роман-дилогия).

– Астана: Елорда, 2005. – 432 бет.

ISBN 9965-06-420-2

Жазушының жаңа романы “Хантәңірі”, “Қайран елім” атты екі кітаптан тұрады. Шығармаларға кешегі кеңестік кезеңде халқымыз басынан кешірген небір зобалаң оқиғалар желі боп тартылған. 1930 жылдардағы күштеп колхоздастырудың аяғы ашаршылыққа әкеліп, қарапайым халық қырғынға ұшырады. Одан енді ес жия бастағанда отыз жетінің нәубеті қайта үйірілді. Міне, осы жағдайлар дилогияда шынайылықпен жан-жақты баяндалады.

К $\frac{4702250201-362}{450(05)-05}$

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-06-420-2

© Құрманайқызы Л., 2005
© “Елорда”, 2005

БІРІНШІ КІТАП

*Бұл кітабымды сүйікті
анам Қалиманға арнадым.*

Автор

ХАНТӘҢІРІ

I

Шажа өзенінің жағасында, Қалқантастың көлеңкесінде, көкмайсада екі әйел тауға қызықтап қарап тұрды. Текелі жақтан салқын самал еседі. Терең сайдан буырқанған асау өзеннің сарылы естіледі. Жасы отыз-отыз үштер шамасындағы орта бойлы, дөңгелек жүзді, бота көз, қос анары шығыңқы, тұлғасы құлындай жұп-жұмыр, құндыздай қолан шашын өріп желкесіне түйген қараторының шырайлысы Нұрила еді. Ол — дәрігер. Оны достары, ағайындары еркелетіп Ила дейтін. Бұрын бұл өңірде дәрігер атаулы болған емес. Нұрила тау беткейіндегі көз тұндыратын жап-жасыл шыршаларға сүйсіне қарап, үнсіз қалған еді. Қасындағы Мархаба:

— Анконитті білесіз бе? — деді.

— Білем, онымен көп сырқаттарды емдейді.

Осы сәтте өзен жағасындағы жалғыз аяқ соқпақпен келе жатқан адам көрінді. Бойы сырықтай, ақ жейде, жусан түсті костюм киген, ақсұр реңі бозғылт, аялы көздері отты, қалың шашын желкесіне қарай қайырған келісті жігіт, жасы жиырма үш, жиырма бестер шамасында. Ол жақын келіп:

— Сау сәлеметсіздер ме? — деп жылы жүзбен сәлемдесті. — Серуенге тауға шыққан екенсіздер ғой, — деп қойды, — Дұрыс.

Ила оны бұрыннан біле ме, қалай? Сөлемнен кейін:

— Мынау баланың есімі Мархаба, менің коллегам, медицина институттың емдеу факультетінде оқиды, өз халіңіз қалай інім, аздап сырқаттанған едіңіз, сауықтыңыз ба? — деп сұрады.

— Құдайға шүкір, сіздің еміңізден кейін жақсымын. — Ол бұл сөзді шын ықыласымен айтты. “Коллегам” деп таныстырғанда бойжеткеннің жүзі томеншектеп беті қызарып

кетті. Назарын томен аударғанда, кірпіктері тогіліп, өңін әрлендіре түсті. Бикеш біртүрлі ыңғайсызданып, ұялып тұр. Сүй-сүйкімді. Мархаба жазғы демалысында ауылға келген. Уақытша Қалқантастағы балалардың лагеріне жұмысқа орналасыпты. Азын-аулақ қаржы табу үшін.

Жігіт:

— Тау табиғаты жақсы ғой, — деді. Текелінің тауына коз тасталды. Қалың шырша, қарағай, ойдым-ойдым жасыл қоңыр қарақат, тау етегіндегі жайқалған балауса шалғын ішіндегі алуан түрлі гүлдер көз сүріндіреді.

— Біз де тауға шығып, таза ауамен тыныстап, серуендейік деген едік. Анау ұсақ ақ гүл ашқан итмұрын, анау ұшқат, оның арғы жағындағы долана, анау раушан, құлмаққа жақын өсіпті, аушаны қара, мынаусын жанаргүл дейді. Биікте, қыр гүлі өседі. Оны эдельвенс дейді. Қарда өседі. Тамашаны көргің келсе тауға бар деп қазақ бекер айтпаған, — Нүрилла тоңірекке маңғазданып ор қарады.

— Мен де тауда өскенмін ғой, — деп қалды жігіт. Бағанадан қоңілсіз қалған бозбаланың жүзі шұғыл өзгеріп күлімдеді. Жігіттің жүзі балғын болғанымен көзінде үлкен қайсарлық бар. — Мен өскен ауыл тау бауыры, мұнда жеңешем тұрады.

— Бауырыңыз бар ма? — деді дәрігер.

— Болған.

Нүрилла қой тасқа жайғасып:

— Отырыңыз, інім — деді.

— Ә-ә, рақмет. Әңгіменізді боліп жібердім бе, демала беріңіздер. Мен мынау тау ішіне барып, одан әрі анау жотаға шығып келейін.

— Жарайды онда, қарағым — деді дәрігер. — Жігіт өзенді жағалап тастан отіп көзден ғайып болды.

— Тас жинайды. Порода зерттейді білем.

Уақыт түс ауған мезгіл. Тау басы бұлтсыз. Аспан мөлдіреп тұр. Тек күншығыс жақтан үлкен ақ бұлттар көрінеді. Өзен жақтан көкмайса мен аршаның иісі келеді. Күміс көбігін пашқан тұнық өзен, тастан-тасқа соғып бұрқанып жатыр.

— Жаңағы жігіт Мәскеудегі Алтын және түсті металдар институтының соңғы курсында оқып жүріп шығып кеткен, — деп қалды.

— Неге?

— Неге дерің бар ма? Қалаймақан заман. Аққудың орынын — қарға, арғымақтың орынын — есек, қыранның орынын — күшіген алған өмір басталды. Қанаты сынған құстай шыға алмайсың, — деді Нүрилла.

Мархаба Илаға бұрылып, жұлып алғандай:

— Төте, тазғараны білесіз бе? — деді.

— Не дейсің? — Нұрила аз ойланып, басын шайқап күліп жіберді.

— Ха-ха-ха! Оны қайдан кордің?

— Тазқараның басы, мойынынан бастап тақыр, осы таула бар. Жаңағы кісіні қайдан білесіз, тәте?

— Тосек тартып жатқанда емдегемін.

— Қазір қалай?

— Жаман емес. Алтын жеті қабат жер астында жатса да тот баспайды. Өйткені, ол — асыл. Бірақ, асылдың да мұкалатын, үгілетін кезі болады. Тот басып жатқан асылдар аз ба? Солай қызым. Бұл өмірде не болмайды. Нелер зиялы қазақтарды түрмеге лақтырып, адамға титтей қайырымы жоқтарды ел басқартып қойған жоқ па?

— Таулы жерде өскендіктен бе, тау менің жаным, тау менің қаным сияқты, — деген Мархаба оның сөзін бөліп жіберді. — Тауды жақсы көремін.

— Таулар адамзат тарихының шежіресі. Таудағы жартастарда адамдардың өз тіршіліктері туралы тасты ойып жазған таңбалары көп-ақ. Ерте замандағы неше түрлі аң. қыран құс, адам бейнесін, қолданған құрал-жабдықтарының суреттерін тасты қашап ұрпаққа қалдырыпты. Сойтіп бабалар өмірі ұрпаққа бізге жетті. Тау деген Хантәңірі, Алатау мен Текелінің тауындай асқақ та сұлу болса ғой, — деді Түкібаева желпініп.

— Адам да тауға ұқсайды. Жақсы жандар қойыны толықен, шатқалы толық миуалы бақ. Ел деп еңіреген азаматтар кербез, ұлы тау секілді, өзінің ғана жанын күйттейтін кісі күм-қиыршықтың үйіндісі, — деді Мархаба.

— Оның дұрыс, осындағы әр құздың, әр жартастың өз әуені, өз сыры бар. Біз солардың сұлулығына қарап күшжігер аламыз. Жаңағы жігіттің есімі Алпысбай. Ол Мәскеуде оқыған дедім ғой. Оқудан қуылмаса тау қойнауындағы кен іздеуші болар ма еді? Кім білсін. Ол да тауды жанындай жақсы көреді. Ол да тау баурайындағы жайқалған гүллі, балауса шалғынды, хош иісті қарағайларды, күркіреген өзенді, аспанмен тілдескен заңғар шынды ұнатады. Өмір ағысы қатты өзендей ғой, қайта оралмайды... Қарашы, — деді ол қасындағы қызға, — өзеннің арғы бетіне. — Бұл сөзді ол сыбырлай айтты. Бойжеткен жағадағы суға қанып жан-жағына елеңдеп тұрған еліктің лағын көрді. Соңында енесі. — Қозғалма шошытып алмайық, — деді.

Мөддір өзенге бас қойған, шолып қандырған еліктің лағы жалғыз аяқ жолға түсіп, келген ізімен кері қайтты да, қалың қарағай ішіне кіріп, козден ғайып болды.

— Қандай сүйкімді. Су ішіп алып, селтініп сақтықпен қарайды айналаға, — деген Мархаба ну қарағайдан көз айырмай қызыға қарап қалған.

— Бала кезінде бәрі де сүйкімді.

“Жаңағы жігіт Мәскеуде оқыды дедің. Сыпайы да, ұстамды. Өзі бір осы жердің қожасындай нық! Институттан неге қуды екен? Ортаң қолдай маман боп шығатын жігіт. Орталықта оқыған...” деген сұрақ жалт еткенде біртүрлі жүрегі тебіреніп кеткендей сезінді. “Жас адамның ата-анасы, бауыр қарындасы болғанға не жетсін. Күндердің күнінде ата-анадан айырылу қандай қиын, туған адамның бәрі өліп біте ме? Ғұмыры таусылғандар ажалдан қайда қашып құтылады. “Ағаш бесікке бөленген, жер бесікке түседі” деп апам айтады. Сонда әке-шешем де бір кезде дүниеден қайта ма? Алла сақтасын! И-и, қай-қайдағы ойға оралғаны несі, құрсын!”

— Әу, Мархаба неге үндемей қалдың?

— Жаңағы кісі жұмыс істей ме?

— Текелі тауына геологиялық барлау партиясы келді. Кен шығарады дейді. Сонда жұмыс істейді. Демалыс күні де бұған тыныштық жоқ, басқалар демалады. Ол тау аралап кетеді. Бүгін де кетті ғой. Кен іздей ме, білмеймін.

Дәрігер қызға қарап мырс етті. Бойжеткен келіншектен ондайды күтпеген еді. Бірақ кідіріп барып:

— Бойдақ жігіт. Мұндай шалғайдағы ауылға неге келген?

— Құдай басқа салса, қайда бармайды. Тағдырдың құрығынан ешкім қашып құтылған емес. Талай елім деген азаматтардың таңы атпай, күні батып тағдырдың тәлкегіне түсті.

Мархаба зейін аударып үнсіз тындап отыр. Анда-санда беткейдегі қарағайға қарап қояды. “Біреуге мал мен басты үйін берсе, енді біреуі бастан тапшы... Кей пенде жұмыр жердің тұтқасын ұстап тұрғандай алшандай басып, қоқиланады. Зиялы жандарды жазықсыз қалтыратқан. Құдайым” деп ойлады, Нұрила.

— Сонда манағы кісі өз еркімен келмеген бе? — Дәрігер бас шайқады.

— Қайдағы ерік. — Қазақстанда адам айтқысыз ашаршылық болған.

— Білем! — деді Мархаба жұлып алғандай. — Апам екеуіміз масақ тергенбіз. Масақ қар астында қалып қойған. Шіріген дән. Қоғалыда тоқшылық, астық бар деген соң Қарабұлақтан, Жалғыз ағаштан шұбырған ел Өрқайыңдының асуына қарай жосыды. Асуға жете бергенде бізді аш адамдар қуған, — деді күлімсіреген бойжеткен шаралы көздері шоқтай жайнап. Үлкен кісілер мен жас сәбилердің сүйегі самсап жатыр.

— Е-е, не айтары бар. Қуғаны, сендерді жемек қой, — деді Нұрила.

— Солай шығар. Өкімет елдің шыбынша қырылып жатқанын білмеді дейсіз бе?

— Әлбетте білді.

— Жаңағы жігіттің есімі — Алпысбай. Мәскеуде оқып жүргенде Одақтың Комсомолдардың конференциясында былай деп сөйлеген: “— Ауылдан хат алдым, Қазақстанда малын тартып алып, дүние-мүлкін тәрліктеген жергілікті ел аштан өліп жатыр. Адам айтқысыз ауыртпалықтан мындаған қазақтар шетелге қоныс аударды. Зиялы адамдарды соттады. Өліп бара жатқан жұрт атамекенін тастап, қиыр көшіп, шетелге босыды. Қазақстанда мұнай, мыс, түсті металл, көмір, темір, болат кені жеткілікті, жерінің үсті де, асты да толған кен. Малы да жеткілікті. Неге халық аштан қырылады?” — деп сөйлеген ғой бозбала, сол үшін мұны түрмеге отырғызған. Елу екінші статьямен. Шындықты айтқаны үшін институттың бесінші курсына оқып жүргенде оқудан шығарған. Айттым ғой, сабақтан кейін демалыс күндері тау кезіп кетеді. Рудалы тастарды жинайды екен.

— Оны қайтеді, қуғындалып жүргенде. — Мархаба біраз қыңырлау сөйледі. Оған дәрігер үндеген жоқ.

— Мүмкін, кен іздейтін болар. Ұнатқан мамандығы ғой.

— Жоқ-ау, алдымен қудалаудан құтылмай ма?

Нүрила қабағын түйіп ойланып қалды.

— Әркімнің алда мақсаты бар.

— Әне, кордің бе? Текелінің биік жартасындағы адамның сұлбасын, қайдан шыға келді. Мынау Алпыстың өзі ғой. Таудың өр қыраны секілді.

— Тау текесіне ұқсайды, — деді Мархаба.

Дәрігер сықылықтап күліп жіберді.

— Шын айтамын.

— Рас, шын сияқты. Шындық женетініне сенемін, — деді Нүрила толқи тіл қатып. — Нелер асылды жер қойнындағыдай тот басып жатыр. Апат Қазақстанда да болды. Қазақтың бетке ұстар, ақылды, талантты, халық дегенде жанын қиятын азаматтар ұсталды. Ауданның басшысы еді, Әлжан ағаны әкетті. Менің де ең жақыным ілікті. Иә, қармаққа түсті. Ұл-қызымды жетектеп бас сауғалап кеттім. “О-о-о, қу дүние-ай, соны бір көріп олсем армансыз едім”. Күйеуімді соңғы шақырғанда, бір пәленің боларын сездім, енді қайтып көрмейтін шығармын. Ол да соңғы кездерде елуге жетпей шашы ағарып кетті. Жақсы ғұмырдан шаш ағармайды. Өзі қара торы ұзын бойлы-тұғын. Оны соңғы шақырғанда маған білдіргісі келмеді. Пальтосын екі рет киіп, екі рет шешті. Декабрьдің отыз бірі еді. Жаңа жылды қарсы алуға әзірленіп жатқанмын. Жер әлемге қараңғылық түскен мезгіл. Біреулер есік қоңырауын берді. Есікті мен аштым. Үйге танымайтын еңгезердей біреу енді. Байқап қалдым. Бейтаныс екі кісі қонақ

кабылдайтын болмеге кірді. Біздің пәтерге кірген кісінің серіктері болу керек. ОГПУ-дың қызметкері “жинал” дегенде, күйеуімнің беті боп-боз, күйбеңдеп галстугын таға бастады. “Тездет” — деген еңгезердей бейтаныс адамның дауысы естілгенде, секем алған Қазтайым: “Па-па-па-па!” — деп шырқырап окесінің етегіне оралды. Келген адам оны асықтыра бастады. “Тездетіңіз” — деген ызғарлы үн естілді. Бізді қимаған ерім, бас киімін екі рет шешіп столға қойып, екі мörте қайта киді. Бізді кимайды. Бетімді жас жуып, еңіреген мен байғұс мойнына оралдым. Бейтаныс кісі қолымды қағып жіберді. Ұлардай шулап қала бердік. Құдай қосқан қосағымды көрмейтіндей боламын да тұрамын. “Бұл жалғанда біз ұшыраспайтын шығармыз”, — деген оның дауысы қатырай естілді. Осы сәтте бетін жас жуып кетті.

— Мүмкін көрерсіз, — деді жаны ашыған қыз.

— Әй, қайдам, ондай күн қайда?

Ол тығылып, бетін басып отырып солжылдап жылады. Іштегі шерін шығарсын деп ойлады Мархаба. Әлден уақытта көкірегі қарс айырыла үһіледі де саусақтарымен жасын сүртіп, үнсіз тауға қарап отырды. Айналаға тыныштық орнады. Тек өзеннің сарылы ғана естіледі.

— Жыламаныз — деген Мархабаның дауысы шықты. — Қайғырма, басқа түскен қасіретті ердің ері ғана көтереді, мүмкін ағамен қауышарсыз.

— Жо-жок, — деді ол. — Мен енді оны көрмеймін. Мені ағам күтерін білемін. Күйеуім біреуге сыртынан ор қазғаны және қорқақ сатқынды жек көретін. Ол атақ-даңққа қылапайтын. Жетім өскен ғой, балалары да жетім қалды.

Осы сөзді айтқанда оның көзіне тағы мөлдіреген жас толды.

— Қырсықты жеңу үшін де қайраттылық, шыдам керек, ғана.

— Мен күйреуік емеспін, жігерсізді ұнатпаймын. Медицина білместікті кешірмейді. Өйткені ол адам ғұмырымен байланысты. Жақсы оқымаса адам өмірін сақтай алмайды. Ұшар дәрігердің кемшілігін жер жасырады — деп езу тартты Нұрила.

— Қанша мединститут бар? — Мархаба сөз таба алмай, бөгетін қалды.

— Етеше мен айтайын. Бір-ақ мединститут бар. Оны құрған профессор Санжар Асфендияров. Ондай адамға алтыннан бюст артыла берсе кем емес. Мұнда керісінше, Қазақстандағы мединституттың іргетасын қалаған жалғыз профессордың өзіне “Жалпақ жауы” деген айдар тағып, абақтыға лақтырды.

— Білемін ол кісіні.

— Білсең, Санжар Асфендияров менің күйеуімнің дәм-дес-тұздас досы. Сондай адамды отырғызу тағылық дер едім. — Ол терең күрсінді. — Қазақ елінің зиялыларын көзі тірісінде бағаламаймыз. Пони жалғаннан өткен соң “сондай еді, мұндай еді” деп аспанға қотереміз. Адам енбегі тірі кезінде бағалануы керек. Көз жұмған соң алтыннан сарай салудың керегі не? Өмірге мың жылда бір келетін перзентіміздің енбегін бағалап, аялауымыз керек. Мұндай дарындылардың жойылуы — бүкіл бір ұлтқа зиянын тигізеді, — деп Нүрила Мархабадан гөрі өзімен кеңескендей аз-кем іркіліп, ойлашып қалды.

— Зиялы деп қандай кісілерді айтасыз?

— Текті, білімді, мәдениетті, елін, Отанын сүйетін адамдар.

Мархабаның жүзіне қуаныш орнады:

— Жақсысы кетті, жаманы қалды. Ел қамын ойлаған кісілерді неге қамайды, неге!

— Неге! — деп қалды Ила. — Қазақтан қорқады. Өмір бақи атына мініп жүріп бабаларымыз кең байтақ жерін, елін жаудан қорғаған, бөлініп кетеді деп сезіктенеді. Менің бала кезімде, біздің Тастыөзен ауылында бір күнде артельдің бар жылқысын, “маңқамен” ауырады деген жалған сырға тағын “тауға айдап” апарып атып тастаған. “Ер қанаты — ат” дейді. Мінер ат, ішер қымызынан айрылған қазақ өлсірейді.

— Қандай зәлім, а! — деген қыз көзін ойнақшытты. — Әдейі қолдан жасалған апат бұл. — Ила оның сөзін құптағандай басын изеді.

— Маған қауіп тонгенін әкпем сезді ме, екі баланы, енемді демалсын деп жайлауға әкетті. Жұбайымды ұстаған соң, көп ұзамай өзімді де тұтқындады. Бұл жалғанда тозақ бар екенін сонда сезіндім. Аяғым ауыр еді, оған қарамады. КарЛАГ-тың бөлімшесі АЛЖИР-ден бір-ақ шықтым. Тұрардың зайыбы Әзиза апаймен сонда таныстым. Академик Маияның анасы да АЛЖИР-де болды. Маия бес жаста еді, сонда. Балаларды бөлек баракта ұстайды. Бес айдан кейін үшінші перзентімді АЛЖИР-де босандым.

— Ол бар ма? — деп сұралы Мархаба дегбірсіздене.

— Кенже ұлымнан айырылғаным жанымға қатты батты, — деді ол, басын қайғылы шайқап. Беті түнере түсті, — қуғын-сүргін адам ұрпағын өсіре ме? Өзім де сырқаттандым. “Айықпайтын дерт” деп лагерден шығарды. Қаңтардың қақаған аязы, киім жоқ, қарын аш, жолда нәрестемнің қос өкнесіне суық тиді. Адамды қырсық шалмасын. Басынан бақыт кайтса, көпке дейін жолың болмай, шырматыласың. Сондағы сәбиімнің қиналғаны мәңгі көз алдымда. Нәрестемнің ойы

жуған шүберектей, екі иінінен демалады, танауы қусырылып, коздері жәудірей қарайды маған. “Какой я врач, не мог спасты сына”. Сәбиім вагон үстінде коз жұмды.

Ол томен қарап жылап отырды. Бір уақытта еңсесін көтерді.

— Не кормедім мен. Бар болса дүниенің тамұғын тіршілікте отегенмін — деді ол мығым дауыспен.

— Түсінікті тәте.

— Мен шырағым, шыдамсыз, солқылдақ емеспін. — Оның үні октем естілді. — Ауылдағы медиктер, терапевт-кардиолог, акушер-гинеколог, педиатор кейде хирургтің де міндетін атқарады. Мұндай түкпірде дәрігер аз, медикамент жетіспейді. Жұмыс істеу оңай емес. — Ол енді Мархабаға бұрылды. — Әнеүкүні бір адамның жүрегі тоқтап қала жаздады. Қарайып барады, үш-төрт минут жүрегі соқпаса, ми өз функциясын атқара алмай әлсіреп қалады. Ми олген соң академик болсаң да сақтай алмайсың, өлуіне санаулы минут қалды. Сол мезгілде мен оның жүрегіне массаж жасадым. Тоқтауға айналған жүрек қайта соқты. Осындай жайлар кездеседі, бізде бұл бір ғана факт. — Өмірі сақталған науқас туралы айтқанда дәрігердің бетіндегі қайғы-шердің табы лезде сөне қалды. Ол жайлап сөйлеп жатыр. — Бір жас ана өздігінен босана алмады. Бірнеше рет уколмен дәрі жібердік, сәті түспеді. Түн ортасынан ауған мезгіл. Облыс орталығынан акушер гинеколог жеткенше келіншектен айырылып қалу қаупі төнді. Не істеу керек? Мен де, медсестра да қатты қиналдық. Тез бір шешімге келмесе баладан да, анадан да айырыламыз. Инструменттерді қайнат, әзірле, наркоз бересің дегенімде медсестраның көзі атыздай болды.

— Созді доғар, іске кіріс, — дедім. Өзім де іштей қорқып тұрмын. Ішкі үрейді сездіруге жарамайды. Ана мен нәресте жазатайым мерт болса мәңгі — дәрігердің кінәсі... дейді. Сыртта анталаған ел келіншектің туыстары жиналды. “Апырай, не болады?” деген әйелдің шешесінің дауыстары да естіліп тұрды.

“О-о, аруак, о құдай сақтай гөр. Апыр-ау, енді қайттік?!” деген ауылдағылар терезенің сыртында күтуде. “Не істейміз, доктор? деген біреу есіктен ентелеп келе жатыр еді. Оны санитарка тоқтатты:

“Немене, шуылдамай барындар, дүрліккенде қолдарыңнан не келеді? Мазалама!” — деп есікті жауып алды.

— Сонымен немен тынды? — деп сұрады Мархаба. — Мұндай да ауыр жағдай болады екен.

— Болғанда қандай. Өмірімде скальпель ұстамаған, анестезиологтың міндетін атқармаған қатты састым. Білімімді жетілдіруге баяғыда Мәскеуге жіберіп алған. Оның көп пай-

дасы тиді. Шарасыздан операция жасауға тура келді. “Халық жауы” деген қоңырауымыз бар ғой. Ана олсе тағы соттайды. Ұзын сөздің қысқасы ана мен нәрестенің өмірі сақталды. Медсестра аулаға шығып: “Тараңдар, бала да, шеше де аман!” дегенді естіген кісілер алғысын жаудырды-ай кеп. Сөйтіп бір сүмдыққа душар бола жаздап, әрең ес жинадык. Сол түн өте ауыр өтті.

— Ерлік! — деді Мархаба.

— Бүгін жақсы демалдық. Мынадай көбік шашқан тау озенінің жағасына келіп, бір сүңгімей қайтқанымыз жарамас, суға түсіп алайық, — деді Нұрила.

— Иә, құйыналық — деген Мархаба келісе кетті. Олар жарқабақтан айналып өтіп, ылдиға түсті. Өзен жағасындағы жасыл шалғын табанға торқадай тиді. Көк майсасы желкілдеген саздауыт басқан сайын былқ-былқ етеді. Гүл аралас балаусаның жұпар иісі тыныстаған сайын көкірегіңді ашып, рахат дүниесіне жетелейді. Олар өзен жиегіндегі таптаза майда ақ құмға жетті де, қойлектерін жағаға тастап, мөлдір суды біраз кешіп барып, өзен ортасына жетті де әрі қарай құлаштап жүзіп кетті.

— Бүгін жақсы демалдық — деді дәрігер.

— Уақыт көңілді өтті.

Олар киініп, сүмкелерінен тарағын алып, шашын тарады да, сай табанындағы жалғыз аяқ соқпақпен ауылға бет алды.

Біраз жүргеннен кейін көшенің арғы жағында бала ерткен қызыл орамалды әйел адам көрінді. Ол көшені кесіп өтіп, екеуіне қарай жүрді. Жақындап қалды. Талдырмаш, қара торы сүйкімді келіншек, өзі көңілді. Ол бір ең жақынын көргендей қоңыр коздері күлімдеп сәлемдесті. “Тәтелеріңе сәлем бер” дейді қолынан жетектеген бүлдіршіндей қызына. Екі-үш жастағы қыз бала сықылықтап күледі, күледі де анасының етегін балғын саусақтарымен ұстап жасырынады. Жас ананың қуанышында шек жоқ. алаулаған балғын жүзін құртақандай қыз балаға бұрып: “үялады” — деп қойды. Ол болса сыңғырлаған дауысын шығарып тағы күлді де анасының етегіне оралады. Үшеуі біраз әңгімелесіп тұрды. Әлгі уыздай жас келіншек: “Үйге жүріп, мейман болыңыздар” — деп өтінген еді, ол дәрігерден “Рақмет, тағы бірде келеміз” деген жауап алды. Екеуі төмен жаққа құддилады. Бала жетектеген ана, едәуірге дейін оларға қарап тұрды да ілгері жылжыды.

— Бұл, баласын іштен жарып алған ана, — деді ақырын дауыспен. — Жаңағы айтқаным осы. Кездесе кетті.

— Осы ма? — деп қалды Мархаба жұлып алғандай.

— Осы.

— Қызы қандай сүйкімді, әдемі.

— Мені көргенде құлдыраңдап жүгіреді. Сенен ұялады.

— Сүйкімді бала. — Бұдан кейін олар бір-біріне тіл қатпады. Әркім өз ойымен.

“Біреуді бақытты етіп, өзі өмір бойы сорлайтын адам болады. Бұл дүниені ұстап тұрған солар, өмір оларға қырын қарайды. Бөрінен көп жапа шегетін, ақылды адамдар, олар жер аударылады, немесе абақтыға жабылады”. Осыны ойлаған Нұриланьң жаны жүдеп, көңілі қабаржыды. Олар кошесмен төмен қарай құлдилады, ақ үйдің қасына жете бергенде:

— Келдік, — деді Ила. — Жүр, үйге кір.

— Рақмет, көп-көп рақмет Нүке, — деген еді.

— Үйдің қасына келіп, дәм татпай кету... жүр, барасын ғой үйіңе.

Оның көңілін кірбің шалғанын байқаған бикеш Иланың көңілін сергіту мақсатымен:

— Жарайды, — деп жадырай тіл қатты.

— Мұның жөн.

Олар табалдырықтан аттап, үйге енгенде бес биенің саба-сыңдай, беті алмадай, пісте мұрын, елулерді еңсеріп қалған ақсары бөйбіше адам орынынан көтерілді де, оларға қарай жүрді.

— Жоғарылатындар, — жайраң қағып, қуана қарсы алды.

— Менің әпкем. — деді дәрігер ырза боп.

— Иә-иә, сінділім, бұл қарағым, мен олейін деп жатқанда жанымды алып қалған. И-и, айта берсе әңгіме көп, торлетіндер былай, ауыз жаппай жотелем кеп, ыстығым көтеріліп, етім лапылдап күйіп-жанып жаттым. Шаншуы құрғыр тағы бар, — деген ол сәл богеліп екеуін откізіп жіберді.

— Қарағым, біраз демалып отырындар, мен қазір шай қамына кірісейін, — деген ол шығып кетті.

Мархаба бозбала бейнесін көз алдына елестетті. Оның жабырқау жүзіндегі уайымды ойлады. Саналы кісі ғана ойлайды. Ол жігітте ақыл да, парасат та бар. Бұрын оны неге байқамаған? “Орыс мектебіне бір жақтан мұғалім келіпті”. “Математика поңінен дәріс береді”. “Ешкімге жақындамайды. томаға тұйық, өзімен өзі...”, “Қызға қырындамайды. Ікемесіз байқұс, мұздаған ағаш сияқты”, “Ешкіммен шүйіркелесіп сойлесуді білмейді, есі дұрыс адам, тас арқалай ма?” — деп сыртынан күлетіндер де болды.

Мәскеудегі Алтын және түсті металдар институтына түсгенге дейін, уыздай ұлан, орта мектепті үздік бітірді. Жоғарғы оқу орнын да беске оқыды. Білім алу оның мақсаты болды, — адамдық, азаматтық, жалпы адамзаттық мақсат қойды алдына. Ол қара бастың күйкі тірлігін ойламады.

— Манағы жігіттің қабағы бір ашылмайды, — деді Нұри-ла күдіктене. — Жақсымыз аз болса да жаманымыз көп. — Ол терезеге қоз тастады. — Аяқтан шалатынымыз баршы-лық. — Бұл сөзді естігенде Мархаба мырс етіп күліп жіберді. Нұри-ла ақырын дауыспен сөзін сабақтай берді, — Токсан тоғыз саққа жүгіртіп сөз қуғанша, білімді математикті пайдаланып балаларын оқытып алмай ма? Мұндай жандар қолға түсе бермейді. Мәскеуде оқымақ түгіл, иек астындағы Алматыны көрмегендер бар.

— Шынында солай-ау, жазғандар-ай, — деп сыңғырлап күліп алды Мархаба.

— Жақсылардың өмір кешуі қиын, шырмауға түсуі оңай, ой тәңірім-ай! Ойыма бір балғын кезімдегі оқиға түсіп отыр. Қоғалыда үшінші класта оқып жүргенмін. Азан шақырып тұрғанда Керімқұл молданы сыртқа алып шығып, тепкілеп ұрды да, мешітті өртеп жіберген. “Кокетайлар-ай, қойыңдаршы?!” — деп арашалаған кісілерді соққыға жықты. Мешітті қоршаған адамдарды қуып, ұрып-соғып әрең таратты.

— Неткен қатыгездік, — деп кейіді Мархаба. — Мешітті өртеп...

— Е-е, бұл өмірде не болмады, — деді Нұри-ла ойланып.

— Алпысбайда бір терең сыр бар әпке. Мұнда неғып жүргені белгісіз. Құғын-сүргіннің құрбаны боп кетпесе жарар еді.

Алпысбай жайында естігенде бикештің жүрегіне жылу пайда болды. Тынысы кеңіп, іштегі тәтті сезім сыртқа тепкендей, балғын жүзіне қан тебіндеді. Бикеш ажарлана түсті. Нұри-ла ақырын сөйледі.

— Мен Санжар Асфендияровтың қызымен медициналық институтта бірге оқыдым. Сұлу, ақылды еді, оқудан шығарып жіберді. Профессордың екі қызы бартұғын. Қазір олардың қайда екенін білмеймін. — Әкесін ректорды тұтқындаған. “Халық жауы” деген жаламен. Халық бұрын-соңды мұндай нәубатты бастан кешірген емес. Отыз бір, отыз үшінші жылдары қолдан ұйымдастырған ашаршылықта қазақ халқы үш миллион адамнан айырылды. Асыра сілтеуге жан-тәнімен қарсы шыққан көрнекті қайраткеріміз Смағұл Садуақасов. Ешетай Бұхаров та сынады. Жиырма жетінші жылдың күзінде өткен Қазақстан өлкелік партконференциясында дәулеттілерді конфискациялау кезінде жергілікті ерекшеліктерді ескермеуін айтты. Қазақ байларын орыс байларымен теңеуге болмайды. Бұлардың зауыт, фабрикалары, салулы үйлері, шөп шабатын машиналары, диірмендері бар. Қазақта ол, жоқ... қатты бір қыс түсіп жұтаса, бүгінгі ауқатты деп отырғанымыздың үрерге иті қалмайды дей келіп, кол-

хоздастыру ісін қазақ халқының шаруашылығын күйзеліске ұшыратпай, “аштыққа ұрындырмай” өткізуге болатынын айтып, ұсыныстар жасаған. Бұл ұсыныстың өміршеңдігін Моңғолияда өткен асыра сілтеусіз, аштықсыз өткен коллективтендіру дәлелдеп берді. Сол Смағұл Сәдуақасовтың баға жетпес ұсынысын кім тыңдады. Асыра сілтеушіліктің және жергілікті халықтың ерекшеліктерімен санаспаудың кесірінен, қазақтың тең жарымынан көбі қырылды. Бұл трагедияны тілмен айтып, қаламмен жазып жеткізу қиын. Осы қиянатты ойласам өмір сүргім келмейді. — Ол іштей тынып, түнеріп отырды.

— Кім тыңдады, — деді өзімен-өзі сойлескендей. Сонсон ол қасындағы тыңдаушысына аңтарыла қарады. — Мұнда өкімет құрылған уақытта, қазақтың жиырма бір проценті көкірегі ояу, көзі ашық, сауатты болатын. Дәулетті оқыған зиялыларды қуғын-сүргінге ұшыратып, малын тартып алып ашықтырған, олгені өлді, тірі қалғанын Қытай, Монғол, Иранға, Түркияға кетуге мәжбүр етті.

Бұрын генетика ғылымына дау айтушылар көп еді. Кейін солар мойындады.

“Тұқым қуатын тектілік, сырбаздық, ұрпақтан ұрпаққа жететін адам мінез-құлқындағы зиялылық, салауаттылық, имандылық, адалдық сияқты байырғы жақсы қасиеттер әр түрлі асыра сілтеу зобалаңынан жойылып кетеді” — деген меніңше дұрыс. Оған дәлел: Отыз алты — отыз сегізінші жылдардағы жаппай репрессия кезінде қазақ зиялыларының алпыс алты мыңы қамауға алынған. Жиырма екі мыңы атылған. Қырық төрт мыңы лагерлерде қаза тапқан.

Дәрігер күрсініп. Аз үнсіздіктен кейін:

— Бұл мәңгі орны толмас ортақ қайғы... — Осы шақта есік ашылды да, үйге Алпысбай кіріп келді, қолында газетке ораған бірдене бар, өзі коңілді.

— Кешіріңіздер, мезгілсіз келгеніме, — деп сөйлей кірді болмеге.

— Жақсы болды, — деді Нүрила ризалық білдіріп. — Бір ауылда тірлік етсек те сирек мейман, — деп орнынан көтеріліп қарсы алды. Жігіт қолындағы оралған нәрсені ұсынды.

— Мұныңыз не? Үйде бар ғой, — деді кенет аузына сөз түспей.

— Бүгін сіздің туған күніңіз. Құтты болсын!

— Елегеніңізге көп рақмет, төрлетіңіз, — деді дәрігер ризалық білдіріп, жайғасты. “Мархабамен әңгімелескісі келеді” деп ойлады ол. Шынында үйленбеген жас жігіт іші пысады.

“Қандай қонақжай ел. Құдайдың осындай жақсыларға душар еткеніне шүкіршілік. Адамның қаздай жер ауып келгенде құшағын жая қарсы алды”.

Өңі бал-бұл жанған Мархаба.

— Маған неге айтпадыңыз, бүгін туған күніңіз екенін?

— Уақасы жоқ.

— Құры қол, ыңғайсыз...

— Ештененің қажеті жоқ.

— Дұрыс айтады — деді Алпысбай күліп. Сөйткенше топе-леме табақ ет көтерген тәтесі кірді. Туралған ет үстінде бағланның басы. Ақсары, пісте мұрын, бетінің ұшы бояғандай алмадай қызыл, қоңыр көз, бойы орташа толық әйел — ол тәтесі еді. Буы бұрқыраған етті дастарқанға қойды.

— Тәте, отырыңыз ендігісін өзім, — деген еді:

— Жарайды, қызым келін бар ғой, — деді.

Сұңғақ бойлы, аққұба келіні зыр жүгіріп, бәрін тындырып жүр. Тәтесі деген апасы мейманымен әңгімелесіп отырды.

— Қол жуасыздар балалар — деді жылы жүзбен қонағына бұрылған тәтесі. Мархаба дәрігерге жол берді, аз аялдаған Алпысбай олардың соңынан шықты. Қол жуған меймандар дастарқанға келгенше шарап тізіп қойыпты. Шұбат, қымызы тағы бар.

— Шақырып келтіре алмайтын сыйлы қонақтар бүгін дәм тартып өздері келді. Ал, енді мына қымыздарыңды ішіндер, — деген еді. Ұршықша үйірілген келіні шарапты ашып, енесінің алдында қойды да шығып кетті. Тәтесі шарап құйды:

— Кәне, балалар алып қоялық! — деп алғашқы тосты көтеріп, үшеуіне алғызып жіберді. Өзі сыздықтатып ортасына дейін жұтты да қайта қойды.

— Бұл, бар болғырды кезінде аздап алдық, — деген ол қонақтарына шүпілдете толтырды да Илаға:

— Алғыз! — деді күліп. Рюмкасын жоғары ұстап:

— Осындай қайырымды кісілердің өмірі ұзақ болсын! Жақсы адамдар көбейе берсін! — деп қолдады оның сөзін жігіт.

— “Жақсы сөз — жарым ырыс” дейді халық. Бұл бар болғырды ішейін деп ішпейсің. Осындай асыл сөздерді естігенде шыдамай кетесің. Ал, айналайындар ішіп қойыңыздар — деді үй иесі Дәкен апа, ол Алпысбайдың жамағайыны.

— Әркім еркінше алса қайтер еді, тәте, — деді Мархабат.

— Жоқ, осыны... содан кейінгісін көрерміз, — қонақтарын көзімен шолып. — Көңілденсін дегенім ғой.

— Біз онсызда көңілдіміз, — Мархаба еркелей үн қатты. Сөзге дәрігер араласты:

— Бүгін, тауға шығып, гүлдердің хош иісіне мейір қандырлық.

— Тау ішін жалғыз серуендегенді ұнатамын — деді Алпысбай. Биік тауларға қызыға қараймын. Тау жаратылыстың ұлы толқыны. Ең биіктегі қарда еңлік гүлі өседі. Ол суыққа, ызғарлы желге шыдап қалтырап тұрады.

Алпысбай, ақ бөкеннің жанарындай мөлдіреген көзімен Мархабаға қарады. Қыз назарын томен аударды. Жігіт салалы саусақтарымен қайратты қара шашын кейін ысырды. “Тауды, биіктікті ұнатамын” деді бойжеткен ішінен.

— Арқар, елік үрікті ме, тау жаңғырды. Тау соншалықты сезімтал, өктем үнге, тұла бойы тігіркеніп жаңғырады. Естідіңіздер ме арқар, елік үріксе де тау жаңғырды, — деді ол.

— Шынында солай, — деген екеуі қостады.

— Ал алыңдар, тамақ жемедіңдер. Мен де тауды жанымнан артық көремін. Қыран бүркіт күз-жартасты мекендейді. Сыңсыған қарағай мен арша тауда ғана өседі. Кәне, ұлы таулар үшін алыңдар — деді үй иесі. Апасының тапқырлығына сүйсінген жастар, тосты сарка ішіп қойды.

Үйдің іші гулеп тау туралы неше алуан сөздер айтылып жатыр. “Тәтесінің осындай бір тапқырлығы бар”, — деп ойлады дәрігер. Бұдан кейін қонақтар қоңілденді.

— Хантөңірі, Матай, Түлкілі, Сатылы мынау біздің Текелі бөрі-бөрі былайша айтқанда ұлы толқындар десе де болады. Тау тағылары: арқарлар мен текелер, күз-қиядан сағымдай сырғып жүйіткітін. Менің балалық шағым тау баурайында өтті. Сондықтан көгілдір таудың әр шыңы, қиясы, жасыл шатқалдары, әр жартасы, қарағай-шыршасы, қиядағы жалғыз аяқ соқпағы бәрі есімде.

Алпысбай ашық терезден жасыл тауларға көзі салды.

Күннің батар шағы... ұясына ене бастаған мезгіл. Қызыл арайлы тау шындарының ұшар басына түсіпті. Тау құздары күлгін-қызғылт түске құбылып, мың сан көрікке бөленген. Қарсы беткейдегі жалғыз аяқ, қиғаш соқпақта салт атты кетіп барады. Жолаушы түмсықты айнала берді де, көзден ғайып болды. Тау бөктеріндегі аршалы алаңқайда үйірлі жылқы жайылып жүр. Бұлтсыз зеңгір аспан тіреген күз басында қыран қалықтайды. Тау шыңына Алпысбай көзі талғанша қарап қалған, оның жүзінен мұң ізі байқалады. “Шіркін өмір-ай, мақсатына жеткен адамның арманы бар ма екен? Биыл институтты бітірер еді. Тау қойнауын кезіп кен іздейтін еді. Арман, үміттің біткені ме, бәрінің күлі көкке ұшты”. Оның оңі қуара қалды. Ауыр ойдың терең тұңғиығына батып барады.

— Сізді алтын және түсті металл институтында оқыды деп естідім. Рас па? — деді Мархаба таңырқап.

— Оқыдым, — деді Алпыс. Оның мұңлы жүзі бозғылт тартты, қызға салмақты, ойлы қарады да, жүрегі дір етіп, терең тыныстады. Жігіт бір сыры ашылып қалғандай аз ыңғайсызданып қалды. Еш жанның көзіне түсіп назарына ілікпей, елеусіз өмір өткізбек еді. Мұның өмір жолын білгісі келетіндер көбейіп барады. Осы жұрттың несі бар. Қайдан келді? Қайда оқиды? Шалғай, шағын ауыл. Мұның да тынысы тарылып, пана болудан қалып барады. Шырмауықтай шатысқан неткен өмір? Тірліктің жібі бір үзілсе жалғау қиын. Өмір жібі бір емес, бірнеше рет үзілді, жарға соққан дарияның толқынындай қайда барып құярын құдайдың өзі білсін...

— Әу, деп жіберсеңіз — деген қыз сөзі оның ойын бөліп кетті. Мархабаның жасқаншақтаған қоңыр көздері күлімдеп, құлын мүсінді денесі жігітке қарай сәл қозғалды. Алпыстың саусақтары пернені қуалай жай шертті де, сонсоң пернені қағып, құлағын бұрап, еш жан естімеген бір зарлы күйді бебеулетіп ағытты да, күйдің ырғағына қарай аз теңселіп отырды. Құлаққа жағымды қоңыр үн жапа шеккен шерлі жанның зарына ұқсайды. Ол домбыраны тогілте тартты. Күй жан дүниенді тебіrentіп, ой-қиялынды оятады. Тереннен шыққан шерлі күй. Көзге жас үйірілтіп, жүректің қыл пернесін тербетті. Алпысбай ақкөңіл, адал ниетті адамның жан толғанысын, қуаныш, күйінішін домбыраның қоңыр үнімен жеткізді. Енді күмбірлеген домбыра дауысы бірте-бірте ширай түсті, шарықтап аспанға көтерілді де нәзік күй қайта баяулап, адамның жанын ерітіп барып кілт үзілді.

— Рақмет, айналайын, — деді ризалық білдірген Дәкен. — Неткен керемет күй.

Алпысбай Мархабаға ойлы көздерімен қарап қойды.

— Тағы бір әуен?

— Мына кісілер айтса, — деп өтінді Алпысбай.

— Ила да, біздің ауылдың қонағы ғой. Әу деп жібер.

— Иә-иә, шырқаңыз.

— Мейлі, қай әнді айтса да.

— Жөн, жөн.

Ашық терезеден қаракөк аспандағы сансыз жұлдыздар жымындайды. Тау жақтан ескен салқын самал, бөлмеге жетіп, жанға жайлы әсер етеді.

— Жездеміз қайда? — деді Алпысбай, қонақтардың көңілін сергіту мақсатымен.

— Бір аппақ жезден бар, қарағым, ақшақардай, — деді тәтесі. Қалжыңға сүйеген оның сөзіне қонақтар күліп жа-

тыр. — Ақ дегені керісінше, жұбайы дәу жылтыр қара кісі,
— деді басын шайқап күлген дәрігер.

— Жездең таудағы фермаға кеткен.

Олар ұзақ шүйіркелесіп, сөйлесіп көңілді отырды.

— Түн ортасы болды-ау деймін, ә? Енді рұқсат етсеңіз,
өпке, — деді біреу.

— Шай ішпейсіңдер ме? — деді Дәкен орынынан қозғалақтап. — Әлде қымыз ба?

— Қымыз дұрыс шығар.

— Шәй ұйықтатпайды.

— Әлден ұйқың қашса?!

Дастарқан басы гулеп барып тынды. Ағаш тегене толы майы кілкіген бабына жеткен қымызды Дәкен сапыра бастады. Қымыздың саумал иісі аңқыды. Бір-бір тостаған қымызды тастап жіберген меймандар үй иесінен рұқсат сұрап, орындарынан қозғалды.

— Мархаба, қон, — деді Нұрила.

— Апам іздейді, үй арасы жақын, қайтайын. — Осы шақта қолын жуған бозбала ақ орамалмен кірді. Қыздар ығысып жол берді оған. Сөл аялдаған жігіт оларға жәудірей қарады да, өте шықты.

— Ал, енді, рахмет үйге қайталық.

— Қонбайсың ба?

— Жұмыс бар, — деді ол сыпайы ғана, жылы жүзбен.

— Мархаба, сен ертең-ақ бар.

— Апам алаңдайды, әйтпесе...

— Қорықбайсың ба?

— Жоқ.

— Үйіне дейін шығарып салайын, — деген Алпысбайдың дауысы естілді.

— Е-е, оның үйі жолда ғой, айтпақшы. Анасы күтеді ғой, — деп тәтесі жантарта сөйледі, қонақтарды қақпаға дейін шығарып салды. — “Бармаса, келмесе жат болады” — дейді. Келіп тұрыңдар, қашанда күтіп аламыз, қатысып тұралық, қонақ боп келіп жүріңдер, айналайын, — деді. — Алпысбай оны қостағандай бас изеді де қоштасып шықты. Мейманның сонынан біраз қарап қалған тәтесі мен дәрігер үйіне қайта оралды.

Алпысбай мен Мархаба үйден шыққан кезде, ай сүттей жарық, мұнарлаған Текелі тауы нардай шөгіп жатты. Кәусар ауаны жұтқан сайын сарайың ашылады. Түнгі қоңыр салқын ауада шалғынның хош иісі аңқиды. Тау басында ақшарбы бұлттар жүзіп барады. Алпысбай аз-кем ойға шомды. “Тау бауырында балалық, балғын шағы өтті. Бабаларының ізі жа-

тыр. Тау мен даласын жаудан қорғаған, батыр бабаларының сүйегі жатыр. Олардың сүйген жарының, ұл-қыздарының қасіреті мен көз жасы жатыр. Тәкаппар таулар адамзат тарихының куәсі. Күн кокжиекке көтерілгенде не батар алдында тау шатқалдары құбылып, алуан түрлі көрікке боленеді. Жалындаған жастық шағы өтіп барады. Өткен өмір қайта оралмайды. Не тындырды? Ол сауалға жауап таба алмады. Оны күдік биледі. “Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер” деген рас-ау. Ұлы таудың қойнауын зерттеп, тапқан қазынасын халқына бермек еді. Амал не, каншама төр токкенмен жолы болмады. Арманы сағымға ұқсайды. Мақсатына жете алмады. Тұңғық ойлардан шыға алмады. Үміт шексіз, арманының орындалмауы, өмірде жолының болмауы, оны кенет шошытты. Жүрегіне у құйылғандай, тұншығып барып, есін жиды. Жо-жоқ, әр нәрсеге уақыт не шыдам керек, бастаған істі аяқтамай, жарым жолда калуға жарамайды — ол жігерсіздік. Ешнәрсе еңбексіз, оңайлықпен келмейді. Аспан асты, жер үсті кең. Істі бастау бар да, аяқталуы бар. Адам екенінді ұмытпа, қайыспа, емендей берік бол. Мақсатқа жетпей жолда қалғаның — шорт сынғаның. Адам күдіреті бөріне жетеді. Оқуын жалғастырады. Соңғы курста жүргенде кен орнын, породаны ашқаны шындық. Оны біреу пайдаланып кетпесе. Геологиялық барлау ісін жалғастырады. Жер басын жүрсе, аршалы, шыршалы, қарағайлы жасыл тауларына ерте ме, кеш пе оралары анық. Мынау бір, бетке нақақ жазылған күйеден тазарса, шынайы өмірмен қайта табысады”. Қалың ой тұманына адасқан жігіт, қасында бойжеткен келе жатқанын бір уақыт естен шығарғандай еді. Ол тағы бір рет ұмсына таудың құз-шатқалдарына қоз тікті де:

— Мархаба, — деді.

— Әу, не айтасыз? — деп елең еткен бикештің дауысы естілді.

— Қалаға қашан жүресіз?

— Бір жұмадан кейін.

— Бір жетіден соң ба?

— Сіз осы ауылға түбегейлі келдіңіз бе, әлде, уақытша ма?

Бұдан кейін олар үнсіз біраз жүрді.

— Мархаба, қай курста оқисыз?

— Емдеу факультетінің үшінші курсың бітірдім.

— Ә-ә, жақсы екен. — Олар төбесін қамыспен жапқан үйдің қасына жақындағанда:

— Жеттік, — деді бикеш.

— Жақсы, сау болыңыз, — деген бозбала қолын ұсынды.

Мархабаның нәзік саусақтарына жігіттің әлуетті алақаны тигенде, бойжеткеннің жан дүниесін бір күшті сезім билеп кетті. Бір түрлі ұйытқыған сезімге тап болды.

— Мархаба, ертең қайда боласың? — деді ол сабырлы қалпында.

— Білмеймін.

Алпысбай оның сөзіне күлді де:

— Енді кім біледі? — деп сұрады.

— Мен Қалқантастың түбіндегі пионер лагерінде уақытша вожатый болып істеймін. Нұрила төтем, балалардың денсаулығын қарауға келген. Сол жерде сізбен ұшырастық — деген ол бірден жауап бере қоймады. Бойжеткен аз дағдарды. Оның дауысынан қысылғандық аңғарылды. Уылжыған жас қыздың жүзі төменшектеп жүрегі жиі-жиі соқты. Таң алдындағы тау табиғатының әсемдігі Алпысбайдың бойын сергіте түсті. Тау шатқалынан ескен таң самалымен терең тыныс алды олар. Құстар сайрай бастады. Алпысбай өз бойында бір тәтті сезім оянғандай сезіне бергенде көз алдына Жұлдыз қолбеңдеп елес берді. “Қайран Жұлдыз, қыздың төресі еді ғой” — деді ішінен. Аяқ астынан желігіп шыға келгені не? Сүйген қызын ойлағанда, алабұртқан көңілі су сепкендей басылды.

— Жүреміз бе, Мархаба? — деді. Екеуі қақпаға қарай жылжыды. Жете берген шақта, Алпысбай бикештен сәл озыңқыран, қақпаны ашты, Мархаба ішке еніп, көрінбей кетті. Ойдың құшағында келе жатқан Алпысбайдың есіне Жұлдыз қайта оралды.

“Таудың құзар шыңынан, таң Шолпаны қалықтап, көтеріліп барады. Ағарып таң атты. Тау сілемдері айқындала түскен. Бұлтсыз, зеңгір Аспан көкпенбек. Қарсы беткейде бір топ жылқы жайылып жүр. Көленке түскен бергі беткейде сыңсыған қарағай. Ол тауға сүйсіне қарады. Адамзат тарихының куәсі деп таудан ескен салқын самалмен рахаттан тыныс алды. Оның жанары алып жартасқа түсті. Жартастың етегі қызыл қорым. Жартастан жоғары жан баспаған кня. Қиядан жоғары жап-жасыл алаңқай, одан әрі ну қарағай таудың ұшына дейін өскен. Бейне бір, жасыл тау дерсің. Тау менің анама ұқсайды. “Тау бауырындағы алуан түрлі жемістер анамның ақ сүті. Тау маған өмір сыйлаған, тәңірім! Ол менің бесігімдей тербетеді. Оның заңғар шыңында қыран мекендейді. Бүркіттен жүректі құс жоқ. Қыран шыңға ұя салады, өсіп онеді. Ол да таудың перзенті. Тау ешкілер күз-жартастың бірінен-біріне секіріп, оқтай зымырайды”.

* * *

Алпысбай аударылып түсті. Ұйқы қашты. Жұлдыз туралы ойға шомды... Қайран Жұлдыз, күндер, жылдар өткен сайын сағынады, зарығады.

Соңғы курста оқып жүргенде, сол жылы академик М.П.Русаков “Правда” газетіне “Орыстың кереметі” деген мақала жазды. Онда былай деген: “Алтын және түсті металл институты бесінші курсының студенті А.Сәрменбетов дүниежүзілік жаңалық ашты. Текелі тауынан қорғасын кені табылған, картасы жасалған. Кен қоры көп. Оны іске асырсақ өкіметке миллиардтаған теңге қаржы келеді. Ол халықтың әл-ауқатын жақсартуға жұмсалады. Мәскеуден барған комиссия анықтап қайтты. Онда байыту комбинатын саламыз. Кен орынында он мыңдаған жұмысшылар, инженерлер жұмыс істейді”. Газеттегі материалды оқысымен, мұғалімдер мен студенттердің қуанышында шек болмады. Алпысбайдың достары: — “Сені біз мақтаныш етеміз. Қуанышты жуайық” — деп қолқа салған.

Алпысбай достарымен демалыс күні Мәскеуге жақын Галициноға барған. Галицино қалың орманның ішінде, көк-орай шалғынды жер. Күн ашық. Серуенге шыққан жастар көңілді, дастарқан жайып, түрлі тағамдар қойды. Аздап сыра, шарап ішкен соң екіден, үштен әңгімелесіп отырды. Бірінен-бірі алыс емес. Алпысбай мен Жұлдыз да аққайыңның көлеңкесіндегі көк майсаға жайғасқан. Олар да сағынған елі, ауылы туралы әңгіме қозғайды.

— Жұлдыз, маған Белшабдар жайында айтшы?! Киікбай мен Белшабдарды бала кезімде көргемін. Он жасымда елден кеттім, Белшабдар жайында естігім келеді. Есімде қалғаны сарқыраған тау өзені. Жағасында жабайы алма, өрік, қарақат, итмұрын өсетін. Есімде сақталғаны сол ғана. — Ол Жұлдыздың Белшабдар жайында көп білетінін сезіп отыр.

— Айтуға болады, атам екеуміз...

“Жұлдыз сыршыл, әңгімешіл” — деді іштей.

— Атаң екеуіңнің басыңнан талай қызық уақиғалар кешкен шығар, бірақ сен, оның көбін ұмытқан боларсың.

— Жо-о-оқ. Солай ойлайсыз ғой. Балалық шағымдағының бәрі көз алдымда, бүгінгідей сайрап жатыр. Жолдықараның ұлы Намазбек менің атам, — деп күліп қойды, ол есіне бірдеңе түскендей масаттанып:

— Долананың басынан үкіні қағып алған атам. Шіркін. Белшабдарға жер жете ме? — Жұлдыздың жүзі нұрланып, бір түрлі канат біткендей, көңілі котеріліп қалды. Ойлы қозбен

оған басын көтеріп қарағанда, Жұлдыздың ұялы жанарында күн шуағындай бір нұр жарқ ете қалды, өзінен-өзі күлімдеп басын шайқап қойды.

— Киікбай сайында сарқыраған тау өзені ағады. Жағасында қалың сәмбі тал өседі. Иілген бұтақтары өзенге төніп, тиіп тұрғандай көрінеді. Құрқылтай деген құстың ұзындығы үш-төрт сантиметр. Ол ұясын ағыны қатты, буырқанған тау өзеніне төндіріп, талдың ұшына салады.

— Әу, ұясы оның езіліп кетпей ме суға?

— Неге езіледі? Қыл мен топырақты араластырып тастай ғып жасайды ұясын.

— Әу, талдың ұшы үзіліп кетпей ме?

— Жо-ға, қылмен байлап қояды.

— Ой, Алла-ай, ә — деген ол антарыла қарады.

— Құрқылтай балапанын жыланға жегізбеу үшін, талдың ұшына салады ұяны. Көбік шашып, сарқыраған өзен жақтап жылан бара алмайды. Буырқанған асау өзенге ағып суға құлап түседі. Құрқылтай сайрайды өзі. Ұшып келіп, ұясына лып ете түседі.

— Мұның бәрін қайдан білесің?

— Талдың коленкесінде ұзақ отырып аңдимыз. Киікбайда үйеңкі де көп. Көктемде үйеңкіге шеге қағамыз, шегені суырып алғанда, көз жасындай молт-молт еткен сол шығады. Біз аузымызды тосеп шырынын сорып аламыз. Көктемде тау бөктерінде рауғаш өседі. Майдың аяғында тау жуасы піседі. Киікбай сайында қарағай, шырша, көкшіл қарағай, долана өседі. “Киікбай жері — пейіштің төрі” деп бекер айтпаған. Тау бөктерінде үйір-үйір жылқылар жайылып жүретін. Атам мені тойға баратындай, жаңа киімдерімді кигізіп, қымызды ауылға алып баратын.

— Атаң қандай жақсы адам, — деді әңгімесін қызыға тыңдаған Алпысбай.

— Дүниеде менің атамдай ата жоқ. — Бұл сөзден кейін ол не айтады дегендей бозбалаға қарады. — Ондай мейірімді ата ешкімде жоқ шығар.

— Тегі атаңды жер-көкке сыйғызбай мақтадың-ау.

— Ондай ата қайда? — деген ол сөзін нығыздай түсті, оның атасына деген сағынышында шек жоқ еді.

— Біз бір жылы көктемде Белшабдардан Киікбайға көшкенбіз. Торт-ақ семья: Біздің үй, Әби ата, Әбікен аға, дядя Петро. Атам солардың бастығы. Әби ата омарташы, Әбікен қорықтың күзетшісі, дядя Петро — аңдарға қарайды. Ағның санына, құлағына таңба салады. Киікбайда неше түрлі аң бар еді. Марал, тау ешкі, аю, қарсақ, түлкі, қарақұйрық, Ақбөкен... Атам сауатты еді. — Жұлдыз бір түрлі толқып

отырды. — Атамның бойы ортадан жоғары. Шашы, мұрты буырыл, отты көз, келісті кісі. Қырау шалған мұртын ұста-рамен бастырғанда: “Oh-oh-oh” — деп иіс майын шашып отыратын, кербез еді. Сақтиян етігін жалтылдатып шыға келетін. Атамның үйге келе жатқанын етігінің шикылынан білетінмін. Шалқақ көкірек, еркін мінезді. Аяғын алшандай басатын. Атам таудан түсісімен алдынан шығып, атын мама ағашқа байлайтынбыз. Үйге кірмес бұрын ол сырт киімінің шаңын қағып сілкиді. Табалдырықтан аттасымен плащын, дүрбісін, мойнына асқан қоңыр былғары планшетін босаға жаққа іледі. Қасында қос ауыз мылтығы тұрады. Сонсоң гүрілдеген озенге барып жуынады да қисық жаға ақ бәтес жейдесін, қоңыр шибарқыт костюмін киіп алады. Бірер сағат демалғаннан кейін, маған мейірімді, нұрлы көздерімен қарап:

— Коке, жүр, қарағайларға жұлдызша саламыз, — дейді.

Мен ақ қасқа қара қозы, ақтос күшік, Жеңіс бәріміз атамның соңынан ілесеміз. Атам қосілген қарағайларды балғамен тық-тық ұрады. Қураған, озегі шіріген қарағайды атам тықылдатып-ақ біледі. Жарамсыздарын жуан сыммен буып бөлек қояды. Тақтай тілуге, құрылысқа жарайтын қарағайға қызыл қарындашпен жұлдызша салады. Жарамсызын арбаға тиеп ауылға жөнелтеді. Ол отынға дегені. Ал қосілгеннің орнына жас қарағай егеді. Қандай қызық еді, сол күндер. — Бойжеткеннің ойына бірдеңе түскендей, еріндеріне күлкі үйірілді, -- Атам долананың басынан үкіні қағып алған.

— Сырт бейнеңе қарап бала деп қалып едім, білмейтінің жоқ екен. Мені ішкі дүниенің қызықтырып барады.

Жымыған бикеш оған қарады да, әңгімесін ілгері қарай ұштастырды:

— Адам жас ерекшелігі емес, жан ерекшелігіне қарай бағаланады дегенді естіген едім. Кім екенін есіме түсіре алмай отырмын.

— Талдыбұлақтың табиғаты есінде ме? — деген жігіт оның сөзін бөліп жіберді.

— Білемін.

— Ал енді Талдыбұлақ туралы айтшы.

Жұлдыз сәл кідіріп сөзін сабақтады.

— Талдыбұлақ жағасында, иілген бұтақтары озенге тонген майысқақ көк терек самсап тұрған бұрын.

— Қазір қалай?

— Қазір село бар онда.

— Қазақтар табиғаты сұлу жерлерді сақтай алмаған. Сібірдегі көркем жерлер сақталған. Жемісті, бұтақты, көк-орай шалғын, рақат қой.